

УКРАЇНСЬКА РЕГІОНАЛІСТИКА В ПЕРІОДИЦІ ТА АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛАХ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВЩИНИ КІНЦЯ ХІХ– ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ)

Алла Литвиненко

На рубежі ХХ-ХХІ століть необхідність національної самоідентифікації актуалізувала проблему цілісного осмислення української культури як рівноцінної частки духовних надбань світу. Створення вичерпної картини національної культури потребує її дослідження в усьому різноманітті територіальних, регіональних та

інших особливостей.

Нині увагу вчених привертають не великі, уже відомі культурні осередки, а й ті, які з різних причин рідко потрапляли у коло наукових інтересів. Саме периферія, з притаманною їй іманентністю у збереженні національних традицій, здатна доповнити загальну картину культури надзвичайно важливими деталями. Докладне й усебічне вивчення української регіоналістики сприятиме усвідомленню національних ознак, стимулюватиме оновлення давніх традицій, забезпечить ефективність функціонування прогресивних культуротворчих процесів, урешті-решт запобігатиме національному нівелюванню культури в цілому.

Ознакою більшості регіональних досліджень – є їх джерелознавчий характер. У сучасному науковому світі вироблення методологічної бази культурологічної регіоналістики перебуває на стадії становлення, тож необхідність історіографічних, джерелознавчих праць є очевидною: до наукового обігу залучаються величезні масиви історичного, культурологічного, музичного матеріалу, відкриваються нові й повертаються до життя невинувато забуті імена, відроджується творча спадщина досі невідомих особистостей. Власне, через емпіричне висвітлення фактів, подій, явищ відкриваються можливості їх подальшого наукового осмислення. Регіональні джерелознавчі праці є важливим концепційним підґрунтям для формування національної самосвідомості українців, створення сучасної системи духовних, культурних цінностей.

Полтавщина – один із найбільш потужних в соціокультурному й мистецькому значенні регіонів України. Географічна й історична належність регіону до центральних українських земель визначила його як базовий для формування загальнонаціональних ознак української культури. Зокрема, численні мистецькі традиції, що століттями формувалися й шліфувалися у багатьох сферах культури краю, справили суттєвий вплив на розвиток не лише регіональної, а й усієї української культури загалом.

Рубіж XIX–XX століть важливий період культурного становлення Полтавщини. У науковій літературі цей проміжок часу охарактеризований як етап українського національного відродження [6]. На Полтавщині він відзначався потужними культуротворчими процесами й сприятливими умовами для соціокультурного розвитку. Під впливом прогресивних європейських тенденцій у регіоні відбувалось професійне становлення усіх мистецьких сфер: музичної освіти, інструментального виконавства, гастрольно-концертної діяльності і композиторської творчості. Саме у цей час на Полтавщині закладалися підвалини розвитку оперного театру, хорового й бандурного виконавства тощо. Позитивні наслідки бурхливого розвитку культури краю стали помітними уже у наступний період – добу відновлення української державності (1917–1920).

Тож, актуальність теми дослідження обумовлюється:

- значущістю здобутків мистецтва Полтавщини у формуванні загальнонаціональних ознак української культури;
- важливістю обраних у праці хронологічних меж – періоду українського національного відродження кінця XIX – початку XX століття, у рамках якого відбулося становлення культури регіону та професіоналізація її основних сфер;
- необхідністю дослідження окремих регіонів України для створення цілісної картини розвитку української національної культури.

Найбільш достовірними у відображенні культурно-мистецьких подій Полтавщини зазначеного періоду є першоджерела. Регіональні періодичні видання, мемуарна література, епістолярна спадщина, розпорошені по різних архівних установах, музеях, книжкових сховищах, приватних колекціях з плином часу можуть бути втраченими назавжди, саме тому вони потребують особливого ретельного вивчення й упровадження у науковий обіг.

Життя Полтавщини рубежу XIX–XX століть знайшло відображення у місцевій періодиці, на шпальтах центральних видань, і навіть у газетах інших регіонів Російської імперії. Левова частка газет, журналів, тижневиків зосереджена у фондах Центральної національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Полтавському обласному архіві, Полтавській обласній бібліотеці імені І.П. Котляревського бібліотеці Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, Полтавському обласному краєзнавчому музеї тощо. Життя регіону висвітлювали: «Полтавские губернские ведомости» (1838 – 1919); «Полтавский вестник» (1903; 1909; 1913–1915); «Рідний край» (1905–1907); «Киевская старина» (1882 – 1906), «Русская музыкальная газета» (1894–1918); «Полтавщина» (1905–1906). Епізодично культурно-мистецькі питання потрапляли на шпальти газет: «Полтавская речь» (1912); «Полтавский край» (1912); «Полтавский день» (1913–1916); «Полтавский голос» (1914); «Кременчуцький голос» (1911); «Хуторянин» (1907); «Южанин» (1913–1914); «Руслан» (1899); «Правда» (1876), «Киевлянин» (1897); «Украинский вестник» (1906) та ін.

Перша газета, яка почала виходити у регіоні – *«Полтавские губернские ведомости»* (1838–1919). Мистецькі інтереси видання концентрувалися передусім на виступах місцевих музикантів, аматорських спектаклях, духовних концертах, звітах про випускні акти у навчальних закладах тощо [14, 3, 4, 5, 10, 11, 25, 26]. Зауважимо, що жодна з губернських газет не мала настільки яскраво вираженої патріотичної спрямованості, як *«Полтавские губернские ведомости»*. Завдяки правдивому висвітленню сучасних проблем розвитку культури, повноті відображення мистецьких процесів газета отримала високу оцінку музикознавця Т. Ліванової [12, с. 41].

Активна позиція *«Полтавских губернских ведомостей»* у висвітленні культурно-мистецьких подій складалася поступово. Перші публікації мали зазвичай інформативний характер, були стислими й позбавленими аналітичності; часто друкувалися без підпису автора або під псевдонімом *«Один із глядачів»*. Зауважимо, що публікації без зазначення авторства на той час були характерним явищем для регіональної публіцистики, яка тільки зароджувалася. Серед дописувачів з зустрічаємо й досить відомі імена, зокрема, рецензію на постановку полтавськими аматорами опери *«Наталка Полтавка»* [24] написав С. Стеблін-Камінський.

Починаючи з середини XIX століття події культурного життя губернії потрапляють на шпальти центральних періодичних видань: *«Северная пчела»* (1840), *«Киевский телеграф»* (1864), *«Театральный и музыкальный вестник»* (1858), *«Московитянин»* (1851), *«Исторический вестник»* (1851), *«Санкт-Петербургские ведомости»* (1858), а також до газет сусідніх регіонів: *«Одесский вестник»* (1868), *«Rigache Zeitung»* (1859). У коротких інформаційних замітках йшлося про проведення полтавського Іллінського ярмарку та влаштування аматорських спектаклів; коментувалися виступи повітових оркестрів, музикантів-солістів, гастролі артистів італійської опери та ін. Характер інформаційних повідомлень центральної періодики тоді мало чим відрізнявся від провінційних. Доволі часто оприлюднювалися факти з приватного життя полтавських шляхетних родин: *«Исторический вестник»* (1851) опублікував спогади небоги Трощинського С. Скалон [7], *«Московитянин»* і *«Северная пчела»* 1851 року висвітлювали діяльність повітового оркестру Галагана [15]. Серед численних анонімних заміток бачимо маловідомі імена Кудського, А. Кінського та інших.

Унікальним явищем української періодики кінця XIX – початку XX століть, за оцінкою М. Грушевського – справжньою енциклопедією українознавства [2] був журнал *«Киевская старина»* (1882–1906). На його сторінках друкувалися відомі історики, краєзнавці, дослідники. Фольклорист і етнограф Василь Милорадович опублікував свої наукові праці з історії малоросійської демонології [16], етнографії та медицини Лубенщини [17, 18]. Археограф І. Павловський повідомляв про відкриття Полтавського інституту шляхетних дівчат і повітові оркестри на Полтавщині [9, 1900. – Ноябрь. – Т. 71. – С. 289; 9, 1902. – Т. 78. – Отд. I. – Июль, август. – С. 10, 11, 100–103; – Отд. II. – Октябрь, ноябрь. – С. 12, 84.]. Дослідник В. Василенко одним із

перших на шпальтах видання порушив проблему культурного дозвілля села [1]. Про діяльність полтавських пансіонів написав у своїх історичних розвідках М. Кибальчич [108]. У журналі «Киевская старина» тих років розміщувалися уривки з юнацького щоденника Г. Галагана [9, 1898. – Сентябрь. – Т. 62. – С. 197] й повітового маршалка Булюбаша (Гриньки на Полтавщині) з подробицями шляхетних розваг полтавських поміщиків (співи, танці, гра на фортепіано) [9, 1888. – Октябрь. – Т. 23. – С. 152; 1893. – Т. 16. – С. 405].

Варто зазначити, що мемуарний спосіб висвітлення губернського повсякдення був досить розповсюдженим явищем й широко використовувався пресою.

На початку ХХ століття активну роботу у різнобічному висвітленні життя Полтавщини здійснював перший україномовний часопис «*Рідний край*», заснований у Полтаві 1905 року. Тут друкувалися літературні твори українських письменників; піднімалися проблеми української школи, літератури, українського театру; обговорювалася доля українських часописів та нових україномовних видань. Отже, не дивно, що у вирі загальнокультурного піднесення журнал приділяв найбільшу увагу подіям з яскравим національним забарвленням: вшанування видатних українських діячів, святкування роковин Тараса Шевченка (Кременчук, 1906) [29]. Глибоко емоційно й поетично лунав на сторінках «Рідного краю» відгук письменниці Олени Пчілки на проведення у Полтаві свята на честь Івана Котляревського (1906) [20].

В аналітиці музичних і мистецьких подій на початку ХХ століття найавторитетнішою була «*Русская музыкальная газета*» (1894–1918). Після відкриття в Полтаві (1899) місцевого відділення Імператорського російського музичного товариства (ІРМТ) увага РМГ стає повністю прикута до життя закладу. У рубриці «Музика у провінції» друкувався статут товариства й імена її керівників, висвітлювався репертуар чергових і екстрених симфонічних зібрань товариства, коментувалися тексти друківаних пояснювальних програм, розміщувалися рецензії гастрольних виступів оркестру, святкування ювілеїв місцевих композиторів тощо. Не залишалися поза коментарем і освітньо-музичне життя губернії: відкриття музичних класів і музичного училища; діяльність приватних музичних закладів, гуртків, клубів. Н сторінках видання з рецензіями на власні концерти під псевдонімом *de-Bea; de-Wea* виступав організатор Полтавського відділення ІРМТ Дмитро Ахшарумов.

У представленні гастрольно-концертного життя регіону, динаміка якого на початку ХХ століття стала вражаючою, найбільш активним був «Полтавский вестник». Виступи численних колективів, сольні концерти різних за жанрами виконавців, спектаклі місцевих аматорів, реклами кіно, цирку, лекційних зібрань подавалися і коментувалися на сторінках газети у найширшому обсязі.

Як бачимо, публікації місцевої та центральної періодики на рубежі ХІХ-ХХ століть свідчать про високий соціальний і культурно-мистецький статус Полтавщини. Матеріали періодичних видань поступово набували різної жанрової спрямованості:

- інформативні повідомлення (про заснування і початок роботи навчального закладу, звітні концерти, випускні іспити тощо);
- афіші щодо різноманітних концертних акцій;
- оголошення про музично-освітні послуги приватних учителів-музикантів;
- рекламні повідомлення комерційного характеру стосовно продажу музичних інструментів, нотних видань;
- замітки мемуарного характеру;
- рецензії на концерти місцевих артистів-виконавців та гастролерів;
- коментарі до концертних програм;
- бібліографічні замітки про нові книги, нотні видання, підручники;
- документальні матеріали (статути, звіти про діяльність мистецьких товариств і концертних установ);
- історичні розвідки;
- аналітичні статті до ювілейних дат композиторів, музикантів-виконавців;
- праці підсумкового типу стосовно діяльності мистецьких закладів, творчих колективів тощо;
- огляди творчого доробку вітчизняних та зарубіжних композиторів.

Для дослідження Полтавщини на початку ХХ століття особливо цінними є архівні джерела. На жаль, лівова частка їх з об'єктивних причин (пожежі, війни, недбайливі умови зберігання) виявилася для сучасних дослідників втраченою назавжди. Багато матеріалів Полтавського обласного архіву постраждало під час другої світової війни, деякі зберігаються у приватних колекціях.

На особливу увагу дослідників заслуговує спадщина полтавського композитора, педагога, музиканта і диригента Михайла Андрійовича Фісуна (1909–1994). На базі свого архіву у 1978 році митець заснував музей «Музична Полтавщина» (діє у приміщенні Полтавського музичного училища імені М. Лисенка), яким керував до останніх років свого життя. У фондах музею – унікальні експонати, особисті речі й документи відомих українських митців: В. Щепотьєва і В. Оголевця; О. Єрофєєва, В. Кабачка, С. Шевченка І. Сидоренка; рукопис «Української симфонії» М. Колачевського (Німеччина, 1876); перші видання опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Тарас Бульба» М. В. Лисенка, музична картина з народного життя «Вечорниці» П. І. Ніщинського, одна зі збірок українських народних пісень М. В. Лисенка з поетичним коментарем Марка Вовчка.

Одним із найбільш цінних першоджерел музею є звіт діяльності Полтавського відділення Імператорського російського музичного товариства за 1899–1915 роки, підготовлений і виданий у Полтаві (1916) російським музикознавцем Миколою Фіндейzenом. Раритетне видання зберігається, крім Полтави, лише у бібліотеці імені Салтикова-Щедріна (Санкт-Петербург). Ця праця є одним із найповніших історичних описів діяльності Полтавського відділення ІРМТ від початку його заснування. У звіті послідовно розкриті

основні напрямки діяльності установи, зафіксовані імена організаторів та головних учасників музично-культурного руху Полтавщини, представлені репертуарні списки гастрольних турне і симфонічних зібрань відділення, залучені фрагменти тогочасної періодики, також описана адміністративна господарська діяльність закладу.

У фондах музею «Музична Полтавщина» збережено рідкісні видання пояснювальних програм до концертів Полтавського відділення ІРМТ [19], навчальні програми музичних класів та музичного училища [27], статут Полтавського товариства камерної музики [22].

Серед документів Полтавського обласного архіву, експонатів Полтавського краєзнавчого музею та садиби-музею Панаса Мирного у Полтаві зберігаються цікаві матеріали, які засвідчують діяльність освітніх закладів міста: історичний нарис Полтавського Петровського кадетського корпусу українського історика І. Павловського [23], праця полковника А. Ромашкевича [28] й архівні довідки 1818–1898 років місцевого дослідника П. Мазанова з історії Полтавського Інституту шляхетних дівчат.

У Відділі рукопису інституту літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України зберігається архів української письменниці Любові Яновської (1861–1933) (Ф. 38.), яка жила й працювала у Лубнах на Полтавщині. Матеріали фонду містять листування письменниці з композитором Борисом Підгорецьким; низку листів від М. Лисенка, М. Старицького, М. Кропивницького, Г. Маркевича; замітки і щоденники 1908–1910 років; лист до Л. Яновської «Лубенської спілки сприяння початковій освіті та розумним розвагам» (1915); програму вистави за п'єсою авторки «На світанку» (постановка лубенських аматорів 1907 року).

У цьому ж архівному закладі розміщено фонди Панаса Мирного (1849–1920) та Володимира Щепотьєва (1880–1937). Фонд Панаса Мирного виявився найбільш цікавим щоденниковими записами письменника 1870–1883 років (Ф. 5, спр. 228, 289), промовою до 150-річчя з дня народження І. Котляревського (Ф. 5, спр. 1115) та кореспонденціями про гастролі у Полтаві хору під керівництвом М. Лисенка (Ф. 5, спр. 252).

Архів Володимира Щепотьєва (Ф. 165) налічує лише сім справ. Серед документів: біографічний нарис і список наукових праць (Ф. 165, спр. 7); літературний переклад українською мовою шістдесяти пісень П. Ж. Беранже (Ф. 165, спр. 1), лібрето опер «Фауст» Ш. Гуно, «Паяци» Р. Леонкавалло, «Галька» С. Монюшка, «Намісто мадонни» Е. Вольф-Феррарі. (Ф. 165, спр. 2); одна із перших музичних рецензій, надрукована на сторінках газети «Полтавський вестник» (1903); особисті фотознімки (Ф. 165, спр. 13).

Листи з архіву полтавського громадського діяча Григорія Маркевича (Ф. 25) свідчать про цікаві творчі зв'язки видавця з сучасниками: О. Косач (Олена Пчілка), О. Кошиць, П. Мартинович, А. Русов, М. Лисенко, П. Саксаганський, М. Кропивницький, П. Житецький (Ф. 25, спр. 7–266).

Важливі матеріали з історії музичної культури Полтавщини знаходимо в архіві українського музикознавця *Миколи Грінченка* (1888–1942) (Ф. 36), який

зберігається у Відділі рукописів ІМФЕ ім. М. Рильського. Закономірним є факт, що дослідник зацікавився саме мистецтвом Полтавського регіону. Серед документів привертає увагу укладена М. Грінченком карта розташування кріпацьких капел в Україні XVIII – XIX століть (Ф. 36, спр. 779), які функціонували на Полтавщині. У рукописному «Музичному словнику» історика знаходимо біографічні відомості про полтавських митців: Ф. Попадича, М. Колачевського, Д. Ахшарумова (Ф. 36, спр. 562). У коло наукових інтересів М. Грінченка потрапила і збірка «Народных песен Полтавской губернии» Є. Ліньової (Ф. 36, спр. 815).

Унікальну інформацію для дослідження української регіоналістики містять статuti мистецьких організацій Полтавщини: Полтавського музично-хорового товариства «Баян» [30] та Прилуцького вокально-музичного і драматичного гуртка [31]. Їх діяльність постійно перебувала під пильним наглядом жандармської поліції. Спектр творчих заходів і завдань виконуваних установами вражав різноманітністю. Так, у статuti Прилуцького вокально-музичного і драматичного товариства зазначено:

- «а) організувати публічні спектаклі, художньо-драматичні вечори, концерти, бали, маскаради та літературні вечори;
- б) складати бібліотеку художніх зібрань;
- в) видавати згідно з дозволом цензури збірники й окремі твори зі співу, музики і драматичного мистецтва;
- г) мати своїх стипендіатів у навчальних закладах з відповідною метою;
- д) улаштувати у власному приміщенні дозволені керівництвом ігри відповідно до встановлених правил».

Як бачимо, навіть ті доволі розрізнені архівні документи, що збереглися до наших днів, дають можливість охарактеризувати Полтавщину як один із найактивніших регіонів періоду національно-культурного піднесення.

Цінним для української регіоналістики початку ХХ століття є також листи та мемуари українського музикознавця Віктора Оголевця, присвячені полтавському періоду життя та творчості художника Григорія Мясоєдова (1899–1911). Яскравим фактом в біографії художника стала організація ним музичного гуртка в Полтаві. У спогадах Мясоєдов постає натхненним музикантом, завзятим виконавцем, шанувальником класичної музики. Непересічні факти з історії гастрольного життя Полтавщини представлені в епістолярній спадщині М. Мусоргського [21].

Визначним здобутком не лише для Полтавщини, а й для усієї вітчизняної регіоналістики є спогади українського композитора, педагога, музикознавця, музичного критика і громадського діяча Леоніда Леонідовича Лісовського (1866–1934) – «Десять лет в Полтаве...» [13].

Леонід Лісовський належить до когорти тих незаслужено забутих митців, творче зростання яких на терені найкращих традицій західноєвропейської музичної культури позначилося вагомими здобутками в вітчизняному музичному мистецтві. Як музикант-фахівець, що мав солідну гуманітарну й музичну освіту – Харківська гімназія, історико-філологічний факультет

Харківського університету (1890) і Санкт-Петербурзька консерваторія (клас композиції М. Ф. Соловйова, 1897), – Л. Лісовський зробив вагомий внесок у розвиток українського професіонального музичного мистецтва. Полтавський період життя (1899–1910) став для музиканта важливим у визначенні основних напрямків його подальшої творчої діяльності і водночас збігся з активними процесами культурного відродження, що розпочалися у різних мистецьких сферах регіону наприкінці ХІХ століття. Доля Л. Лісовського була досить щедрою на родинні зв'язки і творчі спілкування з відомими сучасниками, серед яких: російські композитори М. Черепнін, О. Глазунов, П. Шенк, М. Іпполітов-Іванов; український композитор і музичний критик Володимир Сокальський; російські художники Альберт Бенуа та син відомого художника-передвижника Григорія Мясоедова Іван Мясоедов; перший президент УАН Володимир Вернадський. Останні роки свого життя Л. Лісовський прожив у шлюбі з Неонілою Петрівною Сокальською – донькою українського композитора Петра Сокальського.

Спогади Л. Лісовського «Десять лет в Полтаве...» – це своєрідний образ часу, відтворений крізь призму індивідуальності митця. Вони захоплююче відтворюють динаміку культурних подій губернії, передають атмосферу творчих спілкувань полтавців, їх гостинність. Виразна, метафорична мова автора, є закономірним виявом яскравої індивідуальності митця, його живої емоційності й філологічного обдарування. Численні курйозні, часом анекдотичні ситуації, наведені ним із власного життя і життя відомих музикантів, перетворюють сторінки мемуарів на справжнє джерело дотепності та гумору. Рукопис Л. Лісовського «Десять лет в Полтаве...» чекає на визнання й належну оцінку сучасників.

У цілому, аналізуючи регіональні архівні джерела, мемуарну, епістолярну спадщину й періодичні видання рубежу ХІХ-ХХ століть можна дійти висновку: Полтавщина постала як один із найбільш потужних регіонів України, що брав активну участь у процесах національного культуротворення.

Динаміка культурного життя регіону найбільш широко відображена у тогочасній місцевій та центральній пресі. Вивчаючи специфіку газетних та журнальних публікацій від середини ХІХ – до початку ХХ століть, можна стверджувати, що їх характер поступово змінювався: від коротких інформативних повідомлень (часто рекламного характеру) – до розгорнутих аналітичних статей-оглядів. Якщо авторами перших повідомлень були анонімні дописувачі, то з часом до публіцистичної діяльності стали активно долучатися відомі науковці, історики, письменники, музичні критики Полтавщини. Своїми дослідницькими розвідками, статтями, рецензіями вони створювали на сторінках місцевої періодики своєрідний літопис музично-культурного життя краю.

У мемуарних та епістолярних матеріалах культурно-мистецьке життя регіону на початку ХХ століття було представлено найбільш суб'єктивно. Натомість саме ці джерела рясніють подробицями, які здебільшого не потрапляли до офіційних документів. Інформація очевидців, їхня думка цікава

для дослідника насамперед своєю незаангажованістю, неупередженістю ставлення до описуваних подій, оригінальністю викладу, мовою. Особові джерела містять той побутовий контекст, який найкраще характеризує колорит регіону у його національній своєрідності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. Деревня и её развлечения / В. Василенко // Киевская старина. – 1904. – апрель. – Т. 85 – С. 133.
2. Денисенко А. Енциклопедія українознавства / А. Денисенко // Историчний календар, 97. – Київ, 1996 – С. 30–31
3. Известия. [О концерте флейтиста Лемана в Полтаве] // Полтавские губернские ведомости. – 1842. – № 15. – 11 апреля.
4. Известия. Полтава. [Об оперном спектакле при участии местных любителей, прошедшем 28 февраля] // Полтавские губернские ведомости. – 1842. – № 10. – 7 марта.
5. Известия. Полтава. [О концерте при участии местных любителей, в котором принимал участие оркестр П. Галагана] // Полтавские губернские ведомости. – 1842. – № 23. – 6 июня.
6. Історія української культури / І. Крип'якевич. – Київ: Либідь, 2000. – 651 с.
7. Исторический вестник. – 1851. – С. 346.
8. Кибальчич Н. И. В двух пансіонах / Н. И. Кибальчич // Киевская старина. – 1892, июнь, – Т. 37. – С. 327–328.
9. Киевская старина. – 1888–1902.
10. Концерт в пользу Александровского детского приюта в Полтаве // Полтавские губернские ведомости. – 1850. – № 19. – 9 апреля.
11. Концерт в пользу бедных в Полтаве // Полтавские губернские ведомости – 1850. – № 16. – 19 апреля.
12. Ливанова Т. Музыкальная библиография русской периодической печати XIX века. / Т. Ливанова – Москва : Советский композитор, – 1974. – Вып. 6. – 376 с. 146
13. Лисовский Л. Десять лет в Полтаве (1899–1909). Из дневников и воспоминаний: В 10 вып. – Вып. I. – 1899 // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. І-39632, 31 арк.
14. Лотерея и благотворительный концерт в пользу детского приюта // Полтавские губернские ведомости. – 1844. – № 41. – 7 октября.
15. Московитянин. – 1851. – Кн. 8. С. 330.
16. Милорадович В. Заметки о Малороссийской демонологии / В.Милорадович // Киевская старина. – 1899. – Т. XVI, авг. – С. 196–209, сент. – С. 379–400.
17. Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии / В.Милорадович // Киевская старина. – 1900. Т. 1. – С. 46–61; Т. II. –

191–206; Т. III. С. 373–395; Т. V. – С. 160–173; Т. VI. – С. 310–334; Т. VII – VIII. – С. 51–65.

18. Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. / В. Милорадович // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1897. – Т. 10. – 223 с.

19. Объяснительные программы. [К концертам Полтавского симфонического оркестра ИРМО]. – Музей Полтавского музыкального училища ім. М. Лисенка. Інв. № 648.

20. Олена Пчілка. Полтавське свято в пам'ять І. Котляревського / Олена Пчілка // Рідний край. – 1906. – № 37. – С. 10–11.

21. Орлова А. Труды и дни М. П. Мусоргского. Летопись жизни и творчества. / А. Орлова – Москва : Госмузизд., 1963. – 701 с.

22. Отчет Полтавского общества камерной музыки. Сезон 1910–1911. – Полтава, 1911; Сезон 1911–1912. – Полтава, 1912.

23. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890). – Полтава, 1890. – 123 с.

24. Полтава. // Полтавские губернские ведомости. – 1868. – № 26.

25. Полтава. [О концерте скрипача И. Гиса и певца М. Грициана 14 марта] // Полтавские губернские ведомости. – 1843. – № 12. – 20 марта.

26. Полтава. [О концертах местных любителей] // Полтавские губернские ведомости. – 1841. – № 16. – 15 апреля.

27. Программа // ДАПО. – Ф. 974. – Оп. 2. – Спр. 3.

28. Ромашкевич А. Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса. 1906–1916: В 8 кн. – Полтава, 1906–1916.

29. Українська література в 1906 році // Рідний край. – 1905. – № 6. – 6 грудня. – С. 5.

30. Устав Полтавского общества «Баян». – Полтава. Типография преемников Дохмана. – АИ 1217 [1911].

31. Устав Прилукского вокально-музыкального и драматического кружка. – 27 июля. – 1900.